DE WENTELENDE EEUW

Niek van Sas

De wentelende eeuw

De geschiedenis van Nederland, 1795-1914

2024 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2024 Niek van Sas
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Omslagbeeld Adrianus Hulsbergen, *Het Zwolse glazenmakersgilde in 1807*. Collectie Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG) te Zwolle
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 351 2777 7

Voor Niels, Alisa,
Louisa en Oscar

1 DE WENTELENDE EEUW

Vooruitgang..., magtig, albezielend tooverwoord!
Ge suist den zoon der eeuw als feestmuzijk in de ooren;
Beweging, 't hoogst genot op aarde, is hem beschoren;
Rust? Ze is voor hem het graf, en rustloos ijlt hij voort.
Zijn element is strijd. Zijn driften blaken, zieden.

Zo begon de Groningse dichter Hajo Spandaw in maart 1847 de voordracht van een lang leerdicht in het plaatselijke departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Ik gebruik zijn uitgebreide evocatie en die van zijn mededichter Kneppelhout om te laten zien hoe tijdgenoten halverwege de eeuw tegen hun eigen tijd aankeken, om pas daarna met wijsheid achteraf mijn eigen inleiding te geven. Op onheilspellende toon beschreef Spandaw de gevaren van snelle vooruitgang, ongeloof en pauperisme en de groeiende kloof tussen arm en rijk. Toehoorders verweten hem dat hij de toekomst veel te somber inzag. Maar toen de revolutie een jaar later in Frankrijk en Duitsland uitbrak en zelfs het bedaagde Nederland niet onberoerd liet, zag Spandaw zijn ergste voorgevoelens bevestigd.

In een herdruk van zijn gedicht in 1848 klaagde hij dat de mens de ontwakende lente aan het bederven was. Waar heel de schepping lachte, maakte hij 'een Eden tot een' bajert'. Een boze geest dreigde de maatschappij te slopen. 'Een roode muts bedekt haar slapen; Ze moordt, ze brandt in vrijheids naam.'[1]

Spandaw beschouwde het pauperisme als bron van alle kwaad, maar het was volgens hem een illusie pauperisme door politieke hervormingen te willen bezweren. Frankrijk leverde daarvan al na twee maanden revolutie het bewijs. De elite verkeerde in shock, de burgerij was in ver-

val en het volk vierde liever feest dan te werken. Radicalisme had geleid tot de republiek. Communisme en socialisme hadden vrij spel. Je moest het volk geen politieke rechten voorspiegelen, maar zorgen voor werk en inkomen. De 'domme menigte' werd gemanipuleerd door gewetenloze politici, alleen uit op eigen voordeel. Ouderen vreesden een heropvoering van het bloedige drama van de Franse Revolutie, met dezelfde clubs, leuzen en liederen. Grote delen van Europa waren in opstand, de handel was gestremd, het krediet vernietigd, met alom faillissementen en bedrijfssluitingen.

Spandaw doorspekte zijn leerdicht met gemeenplaatsen die ons ook nu niet onbekend voorkomen. Vooruitgang was het 'hoog bevel der eeuw', maar dit kwam helaas neer op 'wild, dolzinnig jagen'. Het was een doel op zichzelf geworden. Je zou bij alle verandering toch het goede moeten behouden. Maar nee: 'De leus is sloopen, is ontbinden.' Europa scheen een kokende vulkaan. Samenspanningen van communisten en ultraliberalen bedreigden orde en rust. Spandaw zag zichzelf als ideoloog van het ware midden: een juste milieu tussen ultraliberalen en ultraconservatieven.

Hij ontkende niet dat de negentiende eeuw ook veel goeds had gebracht. De mens werd meester van de natuur en mocht zich heer der schepping noemen. De stoomvaart was een wonder. Maar stoomkracht had ook geleid tot verlies van handenarbeid en tot afzichtelijke armoede. De tijd leek niet ver meer of de maatschappij zou alleen nog bestaan uit armen en rijken, aldus Spandaws persoonlijke verelendungstheorie.

De eeuw had veel verbeterd in de middelen van vervoer, ten nutte van handel en vertier. Maar Spandaw zag ook de keerzijde. De spoorwegkoorts hield hele volken in zijn greep. De mens was niet meer tevreden met huiselijk geluk, maar wilde over de wereld rondzwerven, om thuis te komen 'met vreemde en woeste zeden'. In één adem verbond hij de onstuimige groei van spoorwegnetten met globalisering, wereldcommunisme en zelfs grensoverschrijdend terrorisme.

De snelle vaart van 'schepen zonder zeil' en 'wagens zonder paarden' had ook niet geleid tot vooruitgang in deugd en goede zeden. De zeventigjarige Spandaw hekelde de jongere generatie met zijn 'nieuwe stelsels en soms utopiaansche droomen' op elk terrein van politiek, kunst en wetenschap. De godsdienst kwijnde, het materialisme heerste. Geschiedenis en ervaring telden niet langer. Zijn geliefde poëzie moest het zelfs

afleggen tegen de roman: ''t Moet al romantisch zijn.' 'Zoo werkt de geest der eeuw. Wee, die hem wederstreeft!'

Spandaws leerdicht in 400 alexandrijnen was voorzien van liefst 77 bladzijden opheldernde aantekeningen. Kun je dit nog poëzie noemen, vroeg een criticus zich af. Het leek haast een genootschapsverhandeling. Deze mondde uit in een kritische beschouwing over politiek. Politiek betekende strijd, zoals tussen gematigden en radicalen, waarbij de ene stroming de monarchie wilde handhaven terwijl de andere streefde naar 'geheel nieuwe, zuiver democratische instellingen'. Sommigen geloofden in theoretische abstracties en papieren constituties, anderen letten juist op de aard en het karakter van volken, op zeden en gewoonten, tijd en omstandigheden.[2] Dit kwam haast neer op een afwijzing van politiek, opgevat als een zichzelf versterkend mechanisme van twist en tweedracht, waarbij maatschappelijke problemen eerder werden opgeroepen dan opgelost.

Spandaw eindigde met een bezweringsformule. 'Gelukkig Nederland! [...] waar de natie, doof voor revolutionnaire inblazingen, te bedaard, te bezadigd is, om zich door staatkundige leuzen te laten vervoeren en het geheele vaderland in het verderf te storten.' En waar mensen van verschillende politieke overtuiging in tijden van crisis of bij dreigend verlies van onafhankelijkheid alle partijschap laten varen tot behoud van het vaderland.[3]

Spandaw was bepaald niet de enige dichter die zich omstreeks 1848 uitsprak over de roerige tijden. Het leek soms zelfs of dichters en denkers bang waren de politiek aan de politici te laten, of het nu de steile antimodernist Da Costa betrof of de aankomende romancière Truitje Toussaint. Nog scherper dan Spandaw hekelde Jacob Yntema, redacteur van de gevestigde *Vaderlandsche Letteroefeningen* en bête noire van de aanstormende *Gids*-generatie, alles wat naar politiek zweemde.[4] Politiek draaide om demonstreren, protesteren en uiteindelijk manipuleren. Het volk greep ogenschijnlijk de macht en de revolutie werd gevolgd door de republiek, die zowel God als Rede loochende. Het volk ging niet meer naar de kerk, maar alleen nog naar politieke clubs en kroegen. De gepreekte volkssoevereiniteit – alle macht aan het volk – was volksverlakkerij, aldus Yntema, en kwam vooral neer op stenen gooien. Wie zijn hond nauwelijks de baas kon wilde ineens regeren over stad en staat.

Het revolutionaire parool van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap werd uitgedragen met pistolen en bajonetten.

Een nieuw element in het vocabulaire van 1848 was het communisme, de leer van alles delen. Lieve jongens waren het, die communisten, schamperde Yntema, zonder geld maar met een ruim geweten. Zo blijkt dit buitenlandse schrikbeeld van jakobinisme en sociale revolutie een belangrijk kader van het politieke debat in Nederland in dat spannende, 'demokratiesch jaar' 1848.[5]

Een spraakmakend vertegenwoordiger van de jongere generatie literatoren was de Leidenaar Johannes Kneppelhout, beter bekend als Klikspaan. Deze zag in de crisis van 1848 niet zozeer gevaren, maar juist kansen, zowel voor de Nederlandse staat als voor de samenleving. Hij werd wellicht geïnspireerd door de theorie van Claude Henri de Saint-Simon over kritische omslagperioden in de geschiedenis.

Kneppelhout stamde uit een patriots milieu. Zijn grootvader was de patriottenleider Cornelis de Gijselaar, die in 1786 demonstratief met zijn koets door de Stadhouderspoort van het Binnenhof was gereden. Hijzelf verkeerde in Leiden in de omgeving van David Humbert de Superville, een van de oorspronkelijkste kunstenaars van zijn tijd, met een spannend verleden in de Romeinse Revolutie van 1795. In april 1848 richtte Kneppelhout zich anoniem met een vlammend pamflet tot zijn *Landgenooten!*, zoals Joan Derk van der Capellen tot den Pol dat in 1781 had gedaan met *Aan het Volk van Nederland*. Nu Europa in brand stond en overal sprake was van oproer, afbraak en omkering, moest ook Nederland fundamenteel hervormd worden. Zeker zolang alles in dit 'vaderland van het gezond verstand' nog rustig en bedaard was.

Kneppelhout ambieerde een brede culturele en maatschappelijke doorbraak, maar daartoe moest eerst de politieke orde worden opgeschud. Door een radicale herziening van het kiesstelsel diende de burgerij greep op de regering te krijgen. Rechtstreekse verkiezingen waren, aldus Kneppelhout, een eerste vereiste. En dus niet de verkiezingen met één trap die gematigde hervormers bepleitten. Daarbij selecteerden de stemgerechtigden een elite van kiezers die vervolgens de Kamerleden kozen.

Kneppelhout omarmde in 1848 voluit de constitutionele monarchie, vooral toen koning Willem II door zijn verrassende interventie ten gunste van een grondwetsherziening had getoond aan de goede kant van de geschiedenis te willen staan. Weliswaar dacht hij dat de toekomst aan de

republiek was, maar thans achtte hij het moment voor een volksregering nog niet aangebroken. Hij noemde de vorst zelfs de zon van het constitutionele stelsel om wie alle staatsmachten zich wentelden. Dit stelsel diende nu voltooid en vervolmaakt te worden. De herziening mocht geen half werk zijn, het ging om 'alles, het uiterste, alles op eens, eens voor altijd'. Anders was het risico op nieuwe eisen en republikeinse propaganda levensgroot. Dan was het hek van de dam en zouden Amsterdam en Den Haag dezelfde tonelen te zien geven als Parijs en Berlijn.

Kneppelhout oordeelde vernietigend over de Tweede Kamer, zoals hij eerder het Leidse academische milieu op de korrel had genomen. De Kamerleden waren in zijn ogen een dociel gezelschap, 'outerknapen die het wierookvat voor elk optredend ministerie zwaaijen; aanbidders van elke zon', politieke weerhanen. Door de wijze van verkiezing had de huidige Kamer geen enkel gezag. Hij schuwde grote woorden als omkoping, corruptie en intimidatie niet. Hij sprak van het 'denkbeeldige Zwarte Boek', waarin de regering de namen optekende van progressieven, die aldus een virtueel berufsverbot kregen. Van Hogendorps kiesstelsel van 1814-1815 met zijn ongelukkige combinatie van standen en trappen was totaal mislukt, dat vond iedereen. Maar vervanging door verkiezingen met één trap was aldus Kneppelhout een doorzichtige poging het bestaande regime met zijn oligarchische misbruiken, domper- en doofpotmentaliteit te behouden. Getrapte verkiezing van Kamerleden was vragen om 'geheime kuijperijen [...], indringers, mooi- en goedpraters, neven en vrienden, die men plotseling op het kussen ontdekt, zonder te weten hoe ze in de zaal geslopen zijn'.

Rechtstreekse verkiezingen daarentegen stonden voor openbaarheid en transparantie, kernwaarden van het liberalisme. Nederland leende zich daarvoor goed, aldus Kneppelhout, als verwoed reiziger bekend met het buitenland. Ons land is klein en overzichtelijk, 'men weet wie men is, hoe zwaar men tilt, er heerscht iets huisselijks in den omgang'. Die huiselijkheid gold in cultureel opzicht inmiddels als benauwend, maar had voor de politiek blijkbaar voordelen.

Goed gereformeerd als hij was moest Kneppelhout niets hebben van de paus van Rome. In de tweestrijd tussen Rome en de Reformatie stond Rome voor behoud en een gesloten stelsel, van bovenaf gedicteerd, en de Reformatie voor zelf denken, individualisme en vooruitgang. Maar in Nederland waren protestanten en katholieken tot elkaar veroordeeld als hond en kat in één keuken. Het was daarom zaak de onderlinge ver-

standhouding goed te regelen en de roomsen als medeburgers te erkennen. Sinds de Revolutie was de repressieve gedoogcultuur uit de Republiek voorbij. De Grondwet garandeerde vrijheid van godsdienst, en iedere geloofsbelijdenis, iedere geaardheid had gelijke aanspraak op vertegenwoordiging.

Een politieke doorbraak moest ook de verstikkende jansaliegeest wegvagen. 'Het ziet er met den geest der natie slecht uit,' aldus Kneppelhout. 'Bekrompenheid, koelheid, onverschilligheid, verbrokkeling, ziedaar het algemeen karakter.' Wat ontbrak was eenheid, een klacht die ook Thorbecke al jaren liet horen. Dit was de keerzijde van de huiselijkheid: eenzelvigheid die ieder opsluit in zijn gezin. Nederland was het tegendeel van het onbekookte Frankrijk maar sloeg door naar de andere kant: 'Geene bloem, die zijn stengel even boven het bloeijende veld verheft, of de openbare meening slaat haar af.' Wat wil die man toch, wat voert hij in zijn schild? 'Geene wrijving, geene vrije mededeeling van gedachte of meening. [...] in Holland klopt het hart langzaam, het bloed is loom, het ooglid zwaar. Men zwijmelt zoo prettig in den modder des eigenbelangs!' Bijzondere prestaties op welk terrein dan ook werden meesmuilend begroet. Er kwam daarom maar weinig tot stand: 'hier en daar sleept zich een verwezenlijkt denkbeeld druipstaartend voort. Sleur, ellende, versterving, ondergang! Geene vereeniging, geene eenheid, geene algemeene gedachte, die de natie bezielt, [...] geen kreet die haar te zamen roept. [...] wij leiden het onwaardigste plantenleven.' De politiek zag er al even treurig uit. Bestaat er een algemene zaak? 'De burger heeft zoo goed als geene stem, daar de grondwet hem, door een jaarlijksch spotbiljet [...] het regt geeft zich te laten regeren.'

Met de regenten, profiteurs van het wrakke kiesstelsel, was het nog droeviger gesteld dan met het volk: 'het hoofd is nog zieker dan het ligchaam.' Het volk is slechts schijndood, het 'heeft slaapkruid in', maar de hogere standen hebben hun tijd gehad. De aristocratie hangt 'als eene kwaal over het land, een mist, die het oog belemmert, eene spaak in het wiel des vooruitgangs'. De kleingeestige elite bepaalt zich tot het innen van pachten, het knippen van coupons en het geven van partijen, en beschouwt haar politieke en maatschappelijke positie als verkregen recht.

Vandaar Kneppelhouts hameren op rechtstreekse verkiezingen om de impasse te doorbreken. Die zullen de burgers dwingen tot samenwerking en hun belangstelling opwekken. Daardoor zal de burgerij zich opgeheven voelen en beseffen dat juist zij het middelpunt van de samen-

leving is. Er zal behoefte komen aan onderlinge toenadering, vereniging en samenwerking 'en alle schuwheid, eenzelvigheid, dofheid, moedeloosheid, verlamming, zullen een einde nemen'. Het temen van de burger die lijdzaam bij zijn haard zucht zal voorbijgaan als hij inziet dat de staatszaak zijn eigen zaak is, te behartigen door gebruik te maken van zijn kiesrecht. Er moet een eind komen aan de huidige situatie van posten zonder bekwaamheid en verheffing zonder verdienste. Gelijkheid acht Kneppelhout onmogelijk en aristocratie onvermijdelijk, maar dan alleen in de zin van een meritocratie gebaseerd op deugd, verstand en kennis.

Dat met het Bataafse revolutiejaar 1795 werd geschermd om rechtstreekse verkiezingen af te wijzen vond Kneppelhout onzin. '1795 en 1848 in vergelijking! Hoe is het mogelijk! De doldriftigheid dier dagen is ons vreemd. Beleid en gematigdheid staan op den voorgrond.' Het thans gevraagde 'zuiver constitutioneel stelsel' sluit rechtstreekse verkiezingen in, zij het niet zoals destijds met algemeen kiesrecht maar met 'een behoorlijken maatstaf van bevoegdheid, door de wet te regelen'. Ofwel censuskiesrecht. Hij noemde 1795 dan ook 'een klank, waarbij men zweert, een ijdel beeld, een vogelverschrikker'.

Titelprent van Jacob Smies, *De waereld in de XIX eeuw*, 1803.
Stadsarchief Amsterdam.

Holland streefde niet naar een republiek: het wil de constitutionele monarchie met Oranje als staatshoofd, maar dan wel 'in den volledigsten zin', inclusief rechtstreekse verkiezingen. Kneppelhout omarmde het historische compromis van 1813: 'Oranje en Nederland zijn één, gelijk beider geschiedenis; het zijn twee zaamgegroeide stammen, waarvan de een niet zonder gevaar voor den anderen zou worden omgehouwen.'

Een vreemde verdwijning

In de Europese geschiedenis van de zeventiende eeuw is Nederland prominent aanwezig, in die van de achttiende veel minder, om vervolgens in de negentiende eeuw vrijwel volledig te verdwijnen. Dit is misschien koren op de molen van adepten van de lof der kleinheid van het moderne Nederland, maar ook in de negentiende eeuw is er weinig reden voor onderschatting.

De revolutionaire decennia werden vroeger routineus weggezet als de 'Franse tijd', uitlopend op het verlies van onafhankelijkheid in 1810. De vroegnegentiende-eeuwer Johannes Kinker sprak over de revolutieperiode als de 'groote parenthesis in onze vaderlandsche geschiedenis', gevolgd door de 'alles herscheppenden geest der negentiende eeuw'.[6] Modern onderzoek heeft het beeld van die revolutionaire fase – nu Bataafs-Franse tijd genoemd – evenwel radicaal veranderd. We spreken tegenwoordig bij voorkeur over een 'lange negentiende eeuw', te beginnen met de Revolutie. Het herstel van de onafhankelijkheid in 1813, het moment waarop de Bataafs-Franse revolutieperiode overgaat in het Koninkrijk, is dan zowel breuk als continuïteit. In Europees perspectief wordt het revolutietijdvak inmiddels gezien als dynamisch middenstuk van een *Sattelzeit* (naar de benaming van Reinhart Koselleck), die loopt van het midden van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw.

De Vereniging met België (1815-1830) verdubbelde het bevolkingsaantal en betekende een sterke vergroting van het grondgebied. Nederland werd tijdens de Restauratie de belangrijkste niet-grote mogendheid. De Vereniging is vaak afgedaan als een historische vergissing, waarbij de Belgen hun recht op nationale zelfbeschikking zou zijn ontzegd en zij zichzelf soms zagen als een kolonie van Noord-Nederland. Dit mag echter de potentie van het Verenigd Koninkrijk, al zijn problemen ten spijt, niet doen vergeten. De Vereniging dwong tot een sterke economische

heroriëntatie, weg van het handelsverleden van de Republiek en gericht op de industrie die zich in het Zuiden al ontwikkelde dankzij de zelfblokkade van Napoleons continentale stelsel. Willem I zag als geen ander de opgave een nieuwe eenheid te smeden tussen de oud-Hollandse handel en scheepvaart, de ontluikende Zuidelijke industrie en het Nederlandse koloniale rijk in de dubbelrol van afzetgebied voor bijvoorbeeld Gentse katoentjes en leverancier van koloniale waren.

In de tweede eeuwhelft voltrokken zich vervolgens processen als de snelle uitbreiding van het spoorwegnet, de (late) industrialisering en de globalisering van Nederland. Industrialisering bracht ook excessen met zich mee als slechte arbeidsomstandigheden, lange werkdagen, kinder- en vrouwenarbeid, samengevat als de 'sociale kwestie', die een nieuwe uitdaging vormde voor de politiek.

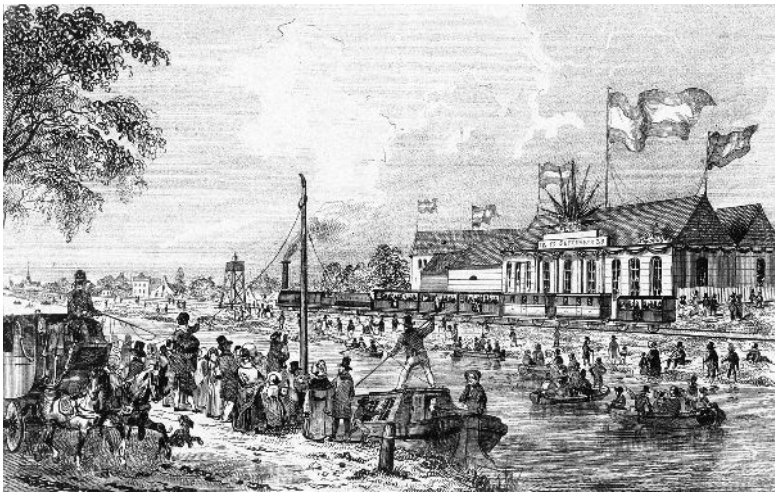

Inwijding van de spoorweg tussen Amsterdam en Haarlem, 1839.
Collectie Rijksmuseum.

Die vreemde verdwijning van Nederland uit de Europese geschiedenis van de negentiende eeuw is des te merkwaardiger als we bedenken dat Nederland tot de Tweede Wereldoorlog een van de grootste koloniale mogendheden ter wereld is geweest. In 1813 was het koloniale bezit weliswaar geslonken tot het slavenhalersnest aan de Goudkust en de eenzame vlag wapperend op Dejima, maar al snel werden de meeste bezittingen door Engeland teruggegeven. Toch is dat Nederlandse koloniale rijk re-

latief vergeten in de *imperial century* die de negentiende eeuw is geweest. Evenals Engeland (na het verlies van Amerika) en Frankrijk, en anders dan Spanje en Portugal (die de meeste van hun Zuid-Amerikaanse koloniën kwijtraakten), begon Nederland toen aan een nieuw hoofdstuk in zijn koloniale geschiedenis. De buiten-Europese dimensie daarvan wordt hier niet besproken, maar wel de weerslag op Nederland zelf: de spiegelreflex.[7]

Dat geldt ook voor de zwarte bladzijden van de slavernij en de stelselmatige uitzuiging die zorgde dat Indië decennialang de kurk was waarop Nederland dreef: de honderden miljoenen van het 'batig slot', een schrijnend eufemisme. Maar tevens de kritische reflectie daarop en de verandering in de koloniale verhouding na 1848 uitmondend in de ethische politiek rond 1900. De vraag is wat dit faustiaanse *pacte colonial*, deze zelfopgelegde *mission civilisatrice*, met Nederland deed. In de letteren hebben de koloniën belangrijke sporen nagelaten, zoals Hildebrands *De familie Kegge*, terugblikkend op de West-Indische samenleving, Multatuli's morele aanklacht *Max Havelaar* en Couperus' *De stille kracht* uit 1900, waarin onze beste romancier de koloniale verhouding fileert als een duivelspact, alle ethische mooipraterij ten spijt.

De negentiende eeuw is door Marx in het revolutiejaar 1848 neergezet als een heropvoering van de Grote Revolutie van 1789. De historicus François Furet heeft hem dat nagezegd wat betreft het negentiende-eeuwse Frankrijk. Ook voor Nederland is die metafoor verleidelijk. Kijken we naar het eerste grote politieke feit van de Bataafse Omwenteling, de Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger van januari 1795, dan blijkt Nederland bijna twee eeuwen nodig te hebben gehad om de huidige iconische formulering van het gelijkheidsbeginsel in artikel 1 van de Grondwet 1983 – in steen gebeiteld op de Haagse Hofplaats – dezelfde prominente plaats te geven. En als het gaat om een democratie met algemeen (mannen)kiesrecht, dan was dat al ingevoerd bij de Staatsregeling van 1798, daarna weer drastisch ingeperkt, om vervolgens na 1848 stapsgewijs te worden uitgebreid tot de herinvoering in 1917, kort daarop gevolgd door algemeen kiesrecht voor vrouwen. Daarmee was de democratische cirkel rond, die dus precies de 'lange' negentiende eeuw omspant.

In politieke termen zijn de ontwikkeling en vormgeving van de democratie een hoofdlijn van dit boek, met alle ups en downs, al meteen vanaf

het begin. Ondanks het experimentele karakter is dat Bataafse begin, en daarmee de cesuur van 1795, van beslissend belang geweest voor het moderne Nederland.[8] Waar de democratie al snel werd ingeperkt, bleven andere mensenrechten – hoe versluierd soms ook – gehandhaafd, met name de gelijkstelling van alle gezindten. Die betekende heel veel voor allen die niet behoorden tot de bevoorrechte Nederduits Gereformeerde Kerk, niet alleen de protestantse dissenters – doopsgezinden en een handjevol remonstranten, naast de luthersen –, maar vooral de bijna 40 procent katholieken, deels geconcentreerd in de zuidelijke provinciën en ook in grote minderheden woonachtig in steden als Amsterdam en Haarlem.

De werkelijke emancipatie van de katholieken was een veel langduriger en moeizamer proces dan de formele gelijkstelling, maar 1795 is van dat proces wel het begin. Dankzij 1848 kon de emancipatie een stap verder worden gebracht met het 'herstel' van de katholieke hiërarchie en de politieke zelforganisatie van de katholieken, eerst nog ter ondersteuning van de liberale politiek, vervolgens in het kielzog van de antirevolutionairen, maar ten slotte als een steeds zelfstandiger politieke kracht.

Religie lijkt door de hemelbestormende praktijken van de Verlichting een atavisme geworden, maar niets is minder waar. Naast een doorgaand proces van secularisering laat de negentiende eeuw ook een herleving van de religiositeit zien, dankzij de vrijheden van de liberale staat. Deze religieuze revival kende vele vormen. Je kunt zelfs zeggen dat Nederland door de gelijkstelling der gezindten aanvankelijk bewuster een protestantse natie is geworden. Willem I streefde naar een christendom boven geloofsverdeeldheid, maar dit streven werd ondermijnd door die toenemende religiositeit, te beginnen met het chique protestantse Reveil en de volkse Afscheiding. Deze religieuze revival is een breder Europees en zelfs wereldwijd fenomeen, dat nog het best is te duiden in termen van moderniteit. Zo wilde de *reborn* calvinist Abraham Kuyper het raamwerk van de liberale staat gebruiken voor het vestigen van een protestantse theocratie.

Na 1848 leidde de bekostiging van het bijzonder onderwijs tot een decennialange loopgravenoorlog, uitmondend in de Verzuiling. Dat is op zichzelf een twintigste-eeuws fenomeen, zij het met aanzetten in de negentiende eeuw.

Vanaf de Grote Revolutie is gelijkheid een terugkerend en nooit meer verdwenen probleem in de wereldgeschiedenis. Dat geldt ook voor Neder-